

Norberto Bobbio:

Pokret otpora: građanski rat?
(*La resistenza: una guerra civile?*)

Preveo: Franko Dota

Prevedeni je tekst esej kojeg je talijanski filozof Norberto Bobbio, poznat dobro i našoj publici, prvi put objavio kao *Guerra civile?*, *Teoria politica* 8(1-2):297-307, 1992 godine, a kojeg mi prenosimo iz zbirke autorovih eseja: *Dal fascismo alla democrazia* (ur: M. Bovero, 1997, Milano: Baldini & Castoldi. 141-159). Tema eseja je zapravo vezana za usku talijansku problematiku razumijevanja i promišljanja Drugog svjetskog rata; uostalom i sam esej nastaje kao reakcija, odgovor na raspravu koja se razbuknula nakon objavljivanja knjige koja je, na tada poprilično nov način, raspravljala o talijanskom Pokretu otpora u Drugom svjetskom ratu. Unatoč tome odlučili smo objaviti ovaj prijevod budući da je u njemu moguće naći, bez obzira na razlike, određene sličnosti našeg i talijanskog iskustva Drugog svjetskog rata. Iako esej tek načinje teme, on nam pruža uvid u to kako je o jednom takvom događaju moguće raspravljati na posve drugačiji način od onog na kojeg smo inače navikli. Kako bi Bobbio rekao, na deskriptivan, neutralan, a ne na krajnje emotivan kako se to obično čini kod nas, ali i drugdje. Ovaj tekst osim što nam pruža poticaj za razmišljanje o zbivanjima u Drugom svjetskom ratu u Italiji, ali i kod nas, može poslužiti i kao dobra podloga za početak promišljanja i razumijevanja svakog građanskog sukoba općenito pa, na neki način, i našeg svježeg iskustva, rata 1991 - 1995.

Uredništvo

Nije brojna literatura iz povijesti ili politike koja je u posljednjih nekoliko godina izazvala tako široku i usijanu raspravu kakva je ona izazvana objavljivanjem *Građanskog rata (Una guerra civile)* Claudia Pavonea. Unatoč obujmu (oko šesto stranica teksta i dvjestotinjak stranica bilježaka) i gustoći sadržaja, koji zahtijeva strpljivo i pomno čitanje, brojne su bile recenzije u novinama i tjednicima. Ako je to uopće potrebno, treba primjetiti kako se rasprava pretežno usmjerila i usredotočila, bar zasad, na veću ili manju prikladnost i legitimnost definicije "građanskog rata", kojom je nazvan rat nacionalnog oslobođenja, vođen u Italiji od 8. rujna 1943. do 25. travnja 1945, a ne na stvarni sadržaj djela, koji je sažeto naznačen u podnaslovu: *Povijesni esej o moralnosti u Pokretu otpora*.

Uostalom, moglo se to i predvidjeti. Iako se izraz "građanski rat" opetovano javljao u dokumentima i jedne i druge strane, naziv kojim je Pokret otpora službeno nazvan u

ispravama pobjednika je "rat nacionalnog oslobođenja". Definiciju "građanskog rata" usvojila je, nasuprot tome, druga strana: *Povijest građanskog rata u Italiji (Storia della guerra civile in Italia)* naslov je knjige Giorgia Pisanò, borca u vojsci Socijalne republike, izdane u tri sveska 1965. No s Pavoneovom knjigom shvaćanje Pokreta otpora kao građanskog rata na neki način biva posvećeno i od antifašističkog povjesničara. Iz ove dvojnosti u shvaćanju izvire zbrka, a iz zbrke sukob stavova, vrlo živ, koji je više slijedio "razloge srca", nego one razuma. Govorim o "razlozima srca", budući da su pojam građanski rat, kako oni koji su ga odbacili tako i oni koji ga prihvaćaju, shvatili u njegovom emotivnom, pretežno negativnom, a ne u njegovom tehničkom, emotivno neutralnom značenju. Oni koji su pojam odbacili učinili su to kako bi odagnali optužbu da su bili sudionicima svega samo ne i plemenitih zbivanja; a oni koji su ga prihvatili kako bi pokazali u kakav se bezdan nastranosti Domovina strmoglavila.

U odnosu na deskriptivno značenje pojma građanski rat, glavna se primjedba njegovih kritičara poziva na shvaćanje po kojemu je Pokret otpora bio u prvom redu i u svojoj biti rat za oslobođenje Italije od Nijemaca i njihovih saveznika, pa slijedom toga rodoljubni rat: po učestalom nazivlju na službenim svečanostima Drugi Risorgimento. S obzirom na emotivno negativno značenje pojma, nazvati Pokret otpora građanskim ratom umanjuje njegove idejne vrijednosti kao borbe jednog naroda za vlastito oslobođenje od opresivnog režima i tuđinske okupacije koju podržava sam taj režim, i puko svođenje te iste borbe na "bratoubilački rat. Kritikama ovakve vrste nije teško odgovoriti s Pavoneovom knjigom u ruci: to što je Pokret otpora bio u stvari, kao što ćemo dalje vidjeti, građanski rat ne izuzima da je idejno bio i patriotski rat za oslobođenje, iako ostaje činjenica da je pretežno vođen u obliku građanskog rata. Već je neko vrijeme Pavone tvrdio kako su se u Pokretu otpora vodila, s obzirom na različitost ratujućih strana, tri različita rata, tu su tako: unutarnji rat između fašista i antifašista pa kao takav i građanski rat; rat za oslobođenje Italije od njemačke okupacije, ili patriotski; i klasni rat za rušenje društvenih odnosa između tradicionalno dominantnih i tradicionalno dominiranih klasa, jednom riječju, revolucionarni rat[1]. Opravdano je netko primijetio, kako bi nekakva zbrka mogla nastati iz toga što se od tri rata, ne može ne smatrati građanskim ratom i ovaj posljednji, klasni. Bio bi to, navodno, razlog zbog kojeg bi naziv građanski rat naposljetku postao, ukoliko bi se odnosio na rat u cijelosti, na sve ratove, pogrešan zbog viška (građanski rat nije i onaj osloboditeljski), a ukoliko bi se odnosio samo na rat između fašista i antifašista, pogrešan zbog manjka (građanski rat konačno jest i onaj klasni). I ne uzimajući, na trenutak, u obzir tvrdnju kako je rat između dviju političkih stranaka i onaj između dvije suprotstavljene klase građanski na različit način, na ovu se primjedbu može odvratiti kako ne postoji ništa u Pavoneovoj knjizi što bi moglo navesti na pomisao da se i klasni rat ne mi mogao smatrati građanskim. Činjenica da su građanski ratovi dva od tri ne pobija, već podržava autorovu tezu.

Ne bih smatrao posebno ozbiljnom ni primjedbu po kojoj, ukoliko je i bilo građanskog rata, da je taj bio vođen samo u jednom dijelu države, k tomu, od druge polovice 1944. samo u sjevernoj Italiji, a i tamo gdje se ratovalo, ratujuće su strane bile manjinom Talijana, budući da golema većina nije bila izabrala stranu, u iščekivanju da rat, odnosno svi ratovi, oni vanjski i oni unutarnji, konačno završe. Sve je ovo vrlo jasno, a sigurno je i da se iz navedene knjige ne bi moglo drugačije zaključiti. Ništa nije toliko strano Pavoneovom stilu koliko retorika rata naroda, shvaćenog ne toliko u smislu narodnog rata, već kao rata cijelog jednog naroda odnosno naroda koji u ime Boga se budi, što snagu mu daje [a]. Predmet je knjige, kao i ovog eseja, rat ili skup ratova koji su ostali zapamćeni u povijesti pod imenom *Resistenza* (Pokret otpora), a koji su povijesno od vrlo velikog značaja za našu zemlju, bio velik ili mali broj onih koji su u njemu sudjelovali.

Pozivao sam se dosad isključivo na novinarsku polemiku, u kojoj su među ostalima sudjelovali i poznati povjesničari. Bez obzira na to, bilo je za mene iznenađenje što se rasprava dosad vodila imajući na umu isključivo emotivno značenje "građanskog rata", kao što sam već naglasio, općenito poimanog negativno[2]. Izraz, naprotiv, ima precizno deskriptivno značenje, i kao takvo, emotivno neutralno, ni pozitivno ni negativno. Naime, već stoljećima, postoji razlikovanje vanjskih i unutarnjih ratova: prvi su oni koji se odvijaju između suverenih država, koristimo li se ovim modernim pojmom, ili između samodovoljnih gradova, želimo li upotrijebiti tradicionalni termin; ovi drugi su oni koji se vode unutar same države ili samoga grada, između dijelova, stranaka, frakcija koje tvore građani jedne države ili jednoga grada.

Politički sud, pozitivan ili negativan, o nekom građanskom ratu, na isti način kojim se sudi i o vanjskim ratovima, zavisi o vrijednosnom sudu kojega svatko od nas, s obzirom na vlastite stavove ili vlastite strasti, ima o ratu kao takvom ili o tom određenom ratu, s obzirom na to izabrao on ovu ili onu stranu, te na temelju kojih kriterija sudi o njemu u njegovu začetku, tijekom njegova odvijanja i konačno s obzirom na njegove posljedice, koje mogu biti revolucionarne, kao one građanskog rata u Rusiji 1917. (revolucije se općenito rađaju iz građanskih ratova), ili kontrarevolucionarne, kao one građanskog rata u Španjolskoj.

Građanski rat nije dobar ili loš sam po sebi, kao što uostalom nije ni onaj vanjski. I vanjski i građanski rat obuhvaća ista opća definicija rata kao trajnog nasilnog sukoba između kolektiviteta koji se organiziraju, ili su organizirani, u cilju vršenja nasilja. U vanjskom ratu početno je nasilje, općenito uzevši, agresija jedne države na drugu državu; u građanskom ratu to je ustanak jednog dijela građana protiv vlastite države. Prvo predstavlja lom međunarodnog poretka, drugo, onog unutrašnjeg. Ako postoji vrijednosna razlika između ova dva oblika rata, ta onda proizlazi iz slijeda zbivanja kojima se malo pomalo konsolidiralo međunarodno pravo kao pravo između suverenih država, takozvani *ius publicum europaeum*, te na taj način svaka država stječe *ius gladii* u odnosu na druge države, dok je istodobno građaninu oduzeto svako

pravo korištenja sile protiv vlastite države. U samom izvoru, sila koju jedna država vrši nad nekom drugom smatra se dopuštenom silom; sila koju vrši građanin, ili dio građana, protiv vlastite države u samom se početku smatra nedopuštenom. Emotivno negativan sud koji se obično ističe kada se govori o građanskom ratu zavisi uglavnom od toga što se pritom zauzima gledište države i obredne proklamacije "svete" obveze građana da se pokoravaju zakonima. No u različitim razdobljima bilo je učenja koja su proglašavala, u obrnutom smislu, pravo građana na otpor vlastitoj državi koja bi postala tiranskom, ili čak, kao u članku 35. Deklaracije o pravima iz 1793, pravo na ustanak.

Izlišno je dodati kako se unutar temeljnog razlikovanja na vanjske i unutarnje ratove, običavaju praviti podjele, koje nas ovdje mogu zanimati. Naime, kad smo jednom definirali Pokret otpora građanskim ratom, treba posebno odrediti njegovu specifičnu narav. Prihvati li se najprirodnija podjela na socijalne, političke i etničke građanske ratove, Pokret otpora, kao što je rečeno, možemo smatrati kako socijalnim, ili klasnim, tako i političkim, ili ratom suprotstavljenih stranaka ili koalicija stranaka. Ono što ga razlikuje od uobičajenih građanskih ratova je to što se takvi rađaju iz ustanka usmjerenog protiv ustrojene države, dok se Pokret otpora u Italiji izrodio iz jednog ustaničkog previranja u trenutku rasapa postojeće države, u okolnostima vakuuma moći asimilirane u izvorno stanje. Prvi partizanski[b] odredi nastaju onda kad ustrojena protivnička moć još ne postoji.

Danas postoje mnoge i različite vrste građanskih ratova, no Ženevska konvencija od 12. kolovoza 1949. o zaštiti ranjenika, o ratnim zarobljenicima, o civilima, govori u članku 3. općenito o "nemeđunarodnim oružanim sukobima[3]", razlikujući na taj način međunarodne oružane sukobe, ratove u svakodnevnom smislu upotrebe te riječi (Prvi svjetski rat, Iransko-irački rat, Hladni rat i tako redom), od svih ostalih oblika oružanih sukoba, kojima pripada samo negativna definicija.

U okvirima suvremenog stanja nejednakih međunarodnih odnosa velikih i malih i majušnih sila, dominantnih država i država satelita, a i stoga što su se poprilično dugo održali obrambeni savezi dviju grupa država, građanski rat u čistom obliku sve je rjeđi, iako je i dandanas na snazi zabrana intervencije. Prema tomu postaje sve teže odrediti gdje završava građanski a gdje počinje međunarodni rat. Ne postoji više unutrašnji rat u kojeg, ili s jedne ili s druge strane, ili čak s obje, ne bi bila umiješana neka strana država, bilo izravno, bilo putem isporuke oružja. Drugim riječima, nema takvog unutrašnjeg rata koji ne bi postao, ili je to već na svom početku, i međunarodni rat. Često građanski rat daje priliku, a često je on sam rezultat, međunarodnog rata: Vijetnamski je rat tako u stvarnosti bio rat između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza; Španjolski građanski rat bio je čak, kako se to govorilo, veliki pokus Drugog svjetskog rata.

Nije različit ni slučaj talijanskog građanskog rata, koji je izbio u okvirima Drugog svjetskog rata, kao manji unutarnji rat unutar velikog vanjskog rata. Hitlerova Njemačka i Saveznici su međusobno ratovali i vojskama Republike Salò [c] s jedne, i Dobrovoljaca slobode pod zapovjedništvom Odbora za narodno oslobođenje, s druge strane. Uostalom, baš takvim promatranjem Pokreta otpora kao dijela europskog rata nastojalo se iznaći argument kojim bi se zaniijekalo da je on bio građanski rat: no slab je to argument, pa i stoga što nitko i ne tvrdi da je Pokret bio samo i isključivo građanski rat. Što se tiče suvremenih građanskih ratova, tema o kojoj se najviše raspravlja u okviru međunarodnog prava je ona o odnosima između zaraćenih strana unutar jedne države i trećih država. U suvremenoj međunarodnoj doktrini nikada ne nedostaje poglavlje o građanskom ratu kao odrazu ili kao surogatu međunarodnog sukoba budući da ga izaziva unutar jedne države neka strana država s ciljem rušenja legitimne vlade koju se smatra protivnom vlastitim interesima. Sve je češći slučaj u kojem se intervencija neke države unutar druge opravdava kao pomoć (u nekim slučajevima nazivanoa "bratskom"!) vladi kojoj prijete pad ili pokretu oslobođenja koji nastoji srušiti legalnu vladu. Kao odraz i surogat velikih međunarodnih sukoba građanski su ratovi u suvremenom svijetu, kako je više puta primijećeno, postali izrazito učestalima[4].

Treba naposljetku primijetiti, kako baš zbog sve čvršće međuzavisnosti međunarodnog i građanskog rata, sam rat zaraćene strane mogu različito poimati. Jedno je objektivna definicija nekog rata kao građanskog rata, koju može iznijeti povjesničar ili pravnik, a drugo je sud kojeg strane daju o ratu u kojem se i same bore. Poslužit će ovaj primjer: u Alžirskom ratu između Francuske kao suverene države i Alžirskog fronta za nacionalno oslobođenje, borci su Fronta, a jer su se smatrali već *in nuce* novom nezavisnom alžirskom državom, smatrali svoj rat narodnim ratom, a ne građanskim, s druge pak strane, francuska ga je vlada uvijek smatrala ne ratom već redarstvenom akcijom. U okviru raznih tumačenja kojima se sagledavao talijanski građanski rat o kojemu je ovdje riječ, ima onih koji ga, definirajući ga ratom za narodno oslobođenje, poimaju vanjskim ratom, i onih koji su, s gledišta Socijalne Republike, naglašavali njegov vid interne redarstvene operacije.

Konačno, usprkos nejasnim slučajevima i mogućim subjektivnim interpretacijama u objektivno jednostavnim situacijama, ostaje očitim kako postoji izuzetno široka kategorija oružanih sukoba, koja k tome postaje i sve širom, kao što je već rečeno, koji ne ulaze u kategoriju rata između suverenih država, odnosno onih faktora koji su tvorili najčešći predmet rasprava i razrada međunarodnog prava, budući da su baš suverene države subjekti međunarodnog sustava. Ono što obilježava nemeđunarodne sukobe jest prije svega to što oba subjekta, ili barem jedan od dva, nisu država; nadalje činjenica što se, baš kao posljedica te nejednakosti zaraćenih subjekata, ti sukobi vode bez poštivanja normi koje nazivamo *ius belli* a koje važe za oružane sukobe među državama, ili točnije, bez da izostanak poštivanja tih pravila

bude shvaćen kao pravnički relevantno nelegalan, dok bi to trebao biti po *communis opinio* pravnika te na temelju naknadnih međunarodnih konvencija koje su proširile *ius belli* na građanske ratove, iako pod dobro poznatim, točno određenim okolnostima. Prastar je, ali i neprestano ponavljani sud da su građanski ratovi suroviji od vanjskih ratova, iako ovi posljednji zbog uporabe sredstava masovnog razaranja mogu biti mnogo ubojitiji.

Iznenaduje kako ovaj vid problema, način vođenja rata u nemeđunarodnim oružanim sukobima, vid koji tvori značajan segment svake rasprave o građanskim ratovima, nije gotovo nikada bio uzet u obzir, bar po onomu što ja znam, u raspravi o talijanskom građanskom ratu. Može se raspravljati koliko se hoće o tome je li to bio ili nije građanski rat s obzirom na konačne ciljeve, a može se također vrlo lako priznati kako je to doista bio, na temelju završnog ishoda rata, patriotski rat Jer je bio vođen protiv vanjskog neprijatelja, nacističke države, može ga se nazvati i međunarodnim ratom. Ostaje međutim neizbježno pitanje: "Kako je bio vođen?". Odgovoru na ovo pitanje treba prethoditi uvid u opsežni dokumentarni materijal, podlogu koja nam jedina omogućuje traženje odgovora utemeljenog na besprijekornim podacima. A to je odgovor koji ne ostavlja prostora mnogim sumnjama.

Ne postoji nepristrani promatrač koji neće priznati kako je poštivanje ratnog prava znatno manje u građanskim ratovima i to kako prilikom postupanja sa zarobljenicima općenito ili u uporabi torture odnosno zlostavljanja kao takvog, tako i u korištenju talaca ili u vršenju bespoštednih odmazdi. Ukoliko je i istina da *ius belli*, nažalost, igra poprilično malu ulogu u nadzoru nad načinom usmjeravanja neprijateljstava u vanjskim ratovima, njegova je uloga još manja, toliko mala da zapravo i ne postoji, u građanskim ratovima[5].

Postavimo li se u očiste tradicionalne teorije rata, problem razlike između vanjskog i unutarnjeg rata može biti pojmovno postavljen na ovaj način. Potrebno je započeti od razlike koja postoji između *ius ad bellum*, a to je pravo suverene države na poduzimanje rata, i *ius in bello*, odnosno skupa pravila koja discipliniraju samo vođenje rata, osobito način postupanja prema neprijatelju. Na temelju prvog tradicionalna je ratna doktrina razlikovala pravedne ratove od nepravednih, razlažući i raspravljajući o različitim slučajevima kada država ima, odnosno nema pravo poduzeti rat; s obzirom na pravila koja utvrđuje drugo, razlikovale su se dopuštene od nedopuštenih ratnih operacija. Kako je postupno međunarodno pravo, koje su ustrojavale europske sile u doba stvaranja velikih država, priznalo suverenim pravom pravo na rat, dokinuvši time kriterij razlikovanja ratova na pravedne i nepravedne, limitirajuća funkcija prava premjestila se iz legitimnosti u legalnost rata, ili koristeći terminologiju Carla Schmitta, iz *bellum iustum* u *hostis iustus*[6]. To je zapravo kao kada bi se reklo kako u trenutku u kojem je svaki rat dopušten, nije više dopuštena bilo koja ratna aktivnost, ili drugim riječima, neograničeno pravo države na rat nailazi na svoju granicu u ratu samom, u kojemu je upotreba nasilja ograničena pravilima

koje imaju ulogu definiranja neprijatelja, odnosno onoga nad kojim je dopušteno vršiti nasilje te unutar kojih granica to nasilje može biti vršeno.

Unatoč svih pokušaja izjednačavanja građanskog i međunarodnog rata, odnos između *bellum iustum* i *hostis iustus* je zapravo ostao izokrenut. Obje zaraćene strane građanski rat općenito poimaju pravednim ratom, naravno svaka sa svojih polazišta, pa baš stoga što svi smatraju kako se baš oni bore za pravedan cilj smatraju kako imaju neograničeno pravo raspolaganja životom i smrti u odnosu na neprijatelja, kojeg se više ne naziva *hostis* već *rebellis*. Ukratko: kad jednom u međunarodnim ratovima otpadne odluka o samoj namjeri započinjanja rata samo unutar moralnih definicija pravednosti, nametanje moralnih ograda premješteno je u način postupanja prema neprijatelju; suprotno tome, iz navodne pravednosti unutrašnjeg rata koju proglašavaju obje strane slijedi da će se neprijatelja smatrati nepravednim. Na taj način neprijatelj u građanskom ratu postaje apsolutni neprijatelj, on je apsolutni neprijatelj stoga što se onaj koji sudjeluje u građanskom ratu, u njemu bori u ime pravde, ili onoga što on smatra pravednim. Razlika u shvaćanju sudionika u vanjskom ratu, vojnika, i borca u građanskom ratu, partizana, jest u tome što vojnik, kao jednostavni izvršitelj naredbi, nije odgovoran za postupke koji bi u doba mira bili smatrani kriminalnima; suprotno tome, partizan, budući on sam izabire stranu, ne može a da ne bude smatran odgovornim za vlastiti izbor, a time i za postupke koji su iz tog izbora potekli. Kako je dobro istakao Carl Schmitt, veći rizik kojeg preuzima partizan u usporedbi s onim kojeg preuzima vojnik svoje izvorište nalazi u neurednosti rata u kojemu on sudjeluje. To njega pretvara u neregularnog borca, nepodložnog niti podloživog normama koje bi se ticale njegovog postupanja prema neprijatelju, ali i neprijateljevog u odnosu na njega[7].

Po ovom pitanju Pavoneova knjiga donosi neizmjereno bogat dokumentarni materijal. Čak bih rekao, kad i ne bi imala onaj naslov, i samo bi iščitavanje knjige više no dostatno pokazalo kako se u Pokretu otpora ratovalo pretežito, i s jedne i s druge strane, kao u kakvom građanskom ratu, idejama i metodama, s jedne strane tipično partizanskim, a s druge onim kažnjavatelja ustanika. Ostaje nam samo da se čudimo kako se moglo u raspravi *pro et contra*, koja je uskrsnula emocijama nabijene optužbe i razrješenja istih, pa i one iste strasti i shodno tomu iste lažne sudove stare gotovo pola stoljeća, zaboraviti postaviti problem u svoje točne okvire, odnosno zapitati se što se točno podrazumijeva pod građanskim ratom, koje su njegove karakteristike, a koje to nisu. Nevjerojatno je kako se nikada nije promišljala jezovita završna epizoda na Piazzale Loreto[d]. Pa kada je uopće monarh ili šef države neke civilizirane zemlje bio pogubljen kao vođa kakve skupine zločinaca u ratu bandi. Njemački je car, Kaiser, kojega su pobjednici smatrali najodgovornijim u Prvom svjetskom ratu, umro u izgnanstvu prirodnom smrću. Može se raspravljati o legitimnosti nirnberškog procesa, kojim su bili suđeni i osuđeni nacistički vođe; no oni su ipak bili podvrgnuti

procjeni suda. Samo je vođa građanskog rata mogao biti uhvaćen, ubijen bez suđenja i vezan za noge izložen na javnom trgu.

U knjizi o kojoj govorim teme su izabrane na način kojim se nastoji ukazati na, u širem smislu, moralne probleme, na sukobe dužnosti, slučajeve osobne i kolektivne savjesti, na proturječne odluke s obzirom na to povjeravamo li se etici uvjerenja ili etici odgovornosti, koji se svi oživotvoruju na posebno dramatičan način u doista graničnoj situaciji, kakva je ona građanskog rata.

Kada se sve ovo promatra kroz ovakav spektar, središnja tema može biti jedino nasilje. Kada se nasilje proživi u prvom licu susreću se svi tradicionalni problemi koji se odnose na različite oblike nasilja, na granice, na opravdanja, na nikada razriješen kontrast obveze ne ubijanja i obveze ubijanja u slučaju krajnje nužde ili osobne obrane, nasilja prvotnog i drugotnog, napadačkog i obrambenog, pravednog i nepravednog.

Pavone ističe: Velika razlika, shvaćena na razini simboličke vrijednosti, kada se uspoređi nasilje koje su vršili ljudi Pokreta otpora, s onim koje su vršile regularno ustrojene vojske ili policijske jedinice proizlazi iz sloma državnog monopola na nasilje (str. 415). Prekid ovog monopola oslobađa nasilje protiv države od njegove kažnjivosti. U Italiji 1940. i još uočljivije u onoj 1943, nasilje se doimalo izrazom dugotrajnog nagomilavanja. To ga je učinilo s jedne strane logičnijim, a s druge okrutnijim (str. 416). Tamo gdje prestaje legitimni monopol suverene države na silu, svaka sila teži samolegitimiranju, odnosno delegitimiranju sile drugog. Neprijatelj tako postaje totalni neprijatelj. Riječ je o totalizaciji rata. Što više svaka od strana pravednijim smatra vlastiti rat, to će više smatrati nepravednijim rat one druge.

U jednoj graničnoj situaciji, kad više nema autoriteta, tko je taj kome pripada sud o tome gdje završava dopušteno nasilje i počinje ono nedopušteno? Jesu li dopušteni zasjeda, odmazda, protuodmazda, terorizam? Dovoljno je pomisliti na sukobe koje je izazvao atentat u ulici Rasella, iz kojeg je nastao pokolj u ime odmazde u mjestu Fosse Ardeatine.[e] Kako prosuditi izlaganje Mussolinijeva leša, leša Clarette Petacci[f] i drugih glavešina na Trgu Loreto? Platili su i to je pravedno - piše neki partizan svojem suborcu - no scena je ipak odvratna (str. 513.).

Uz problem ratnog, postoji i onaj punitivnog nasilja, takozvane državne prinudne sile. Partizanski su odredi pokušali samima sebi dati okvir ponašanja koji je trebao poslužiti razlikovanju njih kao partizana od pukih bandita, posebice pred civilnim stanovništvom. No jesu li ta pravila uvijek bila poštivana? Je li uopće bilo moguće poštivati ih u ratu kojeg karakterizira promjenjivost teritorija zbog čega je teško uspješno čuvati zarobljenike? Poštivanje zarobljenika međudržavnog rata proizlazi iz toga što vojnik, a to je već bilo istaknuto, kao izvršitelj naredbi nije osobno odgovoran za aktivnosti koje bi izvan ratne pozornice bile smatrane zločinačkima, no

kada se neki rat proširi u ustanak može li se žestoki nasrtaj masa zadržati unutar pravila? Umjesto odgovora na ovo pitanje bit će dovoljno navesti rečenicu koju je izgovorio neki partizan prije izvođenja pred streljački vod: Eto kakvima ljude čini rat; imali su pravo stari kad su govorili da su građanski ratovi mnogo okrutniji od onih međunarodnih.

Ni jedna knjiga ne može dati odgovore na ova pitanja. Može postojati samo poziv na promišljanje nekih velikih moralnih pitanja koja su u naširoko poznatoj knjizi moralne filozofije nazvana *mortal questions*, odnosno pitanjima života i smrti[8].

Mortal questions su zasigurno ona pitanja koja su se nametnula mnogim Talijanima u bratoubilačkom ratu koji je razbuktao strasti koje još ni danas nisu stišane. Brojne su još otvorene diskusije o događajima iz toga doba. Jedini je način da ih se zaključni nastojanje da se svi ti događaji shvate u svojoj veličini i u svojoj bijedi, u svojim istinama i u svojim pogreškama.

Teme koje su dosad načete slijevaju se u jedinstveni problem koji ih na neki način sve obuhvaća: odnos etike i politike. U tom smislu izviru tri osnovna pitanja: politika kao splet obveza i odgovornosti građana od kojih se ne smije odstupiti; dosljednost misli i djela; snaga prijateljstva i solidarnosti u trenucima opasnosti. Za komuniste posebnu važnost dobiva i partijska disciplina, a raskorak između katolika i komunista tako se zapravo više otvara u moralnoj no u političkoj sferi.

Pavoneova knjiga završava trima odlomcima koji govore o razračunu s prošlošću, o smislu budućnosti, o razočaranju u povratak. Naime, bilo je neizbježno da preživjeli počinju preispitivati grijehe prošlosti iz kojih se izrodio užas; očekivanja od budućnosti onih koji su mislili kako mogu promijeniti svijet; razočaranja u povratak bijednom, svakodnevnom životu nakon godina provedenih u junačkom zanosu ili godina velike pustolovine. Zarobljeni je fašist rekao partizanima: Jeste li vidjeli, prevarili su i vas!? Prošli su trenuci izbora, odsad nadalje drugi će biti oni koji će birati umjesto njih.

Nije teško razumjeti, baš kod povratnika iz rata, gorčinu, osjećaj otuđenja, dojam kako ponovno sve postaje kao prije. No povjesničar ima pravo vjerovati kako su se stvari odigrale drukčije. Zahvaljujući i Pokretu otpora, talijanski je narod, nešto više od godine dana nakon svršetka rata, mogao izabrati vlastitu sudbinu slobodnim glasanjem, prvo na institucionalnom referendumu, a zatim na izborima za Ustavotvornu skupštinu, iz čega je nastao republikanski Ustav, o kojemu su raspravljali i kojega su donijeli ljudi koji su u golemoj većini bili antifašisti. Ustav je bio najviši dokaz pomirenja stranaka koje su se zajedno borile protiv zajedničkog neprijatelja, iako su bile podijeljene oko izgleda budućnosti. Danas, nakon pada komunizma, izniče teza o podzemnom građanskom ratu skrivenog od svjetla dana, ne više fašista i antifašista, već demokršćana i komunista. U stvarnosti, bez obzira na

ovo pristrano mišljenje onih koji nastoje dati opći negativni sud o (takozvanoj) Prvoj Republici, novog građanskog rata nije bilo, ako ni zbog čega drugog onda zbog precizne političke računice obiju stranaka.

Bilješke

[1] Dovoljno je prelistati sadržaj da se odmah uoči ova trodioba: poglavlja IV, V. i VI. redom su naslovljena: Rodoljubni rat, Građanski rat i Klasni rat. "Građanski rat" je u užem smislu onaj kojeg su vodili, kada se uzimaju u obzir subjekti samoga rata, partizani i vojnici Talijanske Socijalne Republike. No sva tri rata mogu se smatrati građanskim ratovima s obzirom na kriterij načina na koji su vođeni što će u daljnjem tekstu biti razvidno. I ja sam bio prihvatio temu o tri rata, pa i prije izdavanja knjige, osvrnuvši se na misli koje je sam Pavone već bio izložio u članku: *Le tre guerre*, "La Stampa", 9. prosinca 1990.

[a] Autor ovdje pomalo ironično aludira na svenarodni talijanski borbeni poklič. (Nap. prev.)

[2] S izuzetkom, bar na temelju onoga što ja znam, Marca Revellija, koji u opsežnoj recenziji postavlja problem građanskog rata u njegove ispravne okvire te primjećuje kako se u Pavoneovoj raspravi nailazi na "tipičnu fenomenologiju takozvanog bellum civile". Marco Revelli, *La scelta e la violenza*, L'indice, VIII, br. 9, 1991, 37 i 39.

[b] Pojmove "partizanski" i "partizan" autor svakako shvaća u širem smislu njihova sadržaja. U talijanskom razumijevanju oni se ne odnose na usko lijevi, ljevičarski ili komunistički pokret. Radi se o svim borbama i cjelokupnom antifašističkom pokretu koji se širio, pretežno sjevernom Italijom, 1943.-1945. (Nap. prev.)

[3] Konvenciju je s komentarima moguće naći u H. J. Taubenfels, *The Applicability of the Laws of War in Civil War* i u R.R. Bexter, *Jus in bello: The Present and Future Law*, sve u J.N. Moore (ur.), *Law and Civil War in the Modern World*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1974, 499-517 i 518-536.

[c] *Repubblica di Salo* čest je naziv kojim se zapravo misli na Mussolinijevu državnu tvorevinu, Talijansku Socijalnu Republiku, nastalu nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. Bio je to Hitlerov satelit, ustrojen nakon njemačke okupacije u kojem su se protiv snaga saveznika i talijanskih antifašista borili njemačka vojska i Mussolinijevi dobrovoljci. Sam naziv potječe od mjestašca u kojem je Mussolini do svršetka rata bio smješten. (Nap. prev.)

[4] Uz dva zbornika radova navedena u prethodnoj bilješci po ovom posebnom pitanju valja pogledati i izbor eseja kojeg je uredio J.N. Rosenau, *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton, 1964.

[5] Tako R. Higgins, *International Laws and Civil Conflicts*, u E. Luard (ur.), *The International Regulation of Civil Wars*, Thames and Hudson, London, 1972, 183.

[6] Ovo razlikovanje je jedna od središnjih tema posljednjeg velikog djela Carla Schmitta, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Greven Verlag, Köln, 1950.

[7] Carl Schmitt, *Theorie des Partisanen*, Berlin, 1953; Schnur, *Revolution und Weltbürgerkrieg*, Duncker & Humbolt, Berlin, te opsežni uvod P.P. Portinara u talijansko izdanje citirane Schnurove knjige. Na Schnurovu knjigu poziva se i Revelli u već navedenoj recenziji te pritom ispravno primjećuje: suprotno od klasičnog rata, građanski rat se ne odvija u cilju osvajanja teritorija, budući da se već sam odvija na teritoriju koji pripada objema protivničkim stranama; građanski rat nije unaprijed legitimiran, zapravo je baš njegov ishod pozvan da ostvari novi legitimitet; građanski rat stoga ne želi biti ograničen normama i pravilima. Ili kako doslovno piše: "U građanskom ratu - najokrutnijem i najpolitičnijem od svih vrsta ratova - ne postoje na sigurna zaleđa ni zarobljenici niti ikakva ničija zemlja. Svatko u njega u potpunosti ulaže vlastitu savjest, pune odgovornosti. Partizanski je rat baš ovo".

[d] Radi se o milanskom trgu na kojem je, nakon pogubljenja, bio izložen Mussolinijev leš i leševi drugih visokih fašističkih dužnosnika. (Nap. prev.)

[e] Bobbio ovdje priziva neke od najstrašnijih zločina Drugoga svjetskog rata u Italiji. (Nap. prev.)

[f] Claretta Petacci bila je Mussolinijeva ljubavnica. (Nap. prev.)

[8] Th. Nagel, *Mortal Questions*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.